

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

טעמי השבת בשמות ובדברים

הרב יואל בן-נון

הציווי על השבת מופיע בכל חומשי התורה – פעם אחת בבראשית, כתכלית הבריאה; פעם אחת בויקרא, בראש פרשת המועדות; פעמיים בחומש במדבר, בעונש המקושש עצים ביום השבת, ובקרבן שבת; ופעם אחת בעשרת הדיברות שבדברים. אולם עיקר שבת מופיע בספר שמות. השבת כתובה בספר שמות שש פעמים, ומתוך כל אלה עולות משמעויות שונות, הנמקות שונות, והשלכות שונות.

[א] טעמי השבת בספר שמות

השבת נזכרת בספר שמות –

באילים שבמדבר סין בעת ירידת המן (ט"ז);

בעשרת הדיברות (כ');

בסוף פרשת משפטים (כ"ג יב);

בסוף ציווי המשכן (ל"א יב-יז);

בחידוש הברית לאחר חטא העגל (ל"ד כא);

ובראשית עשיית המשכן (ל"ה א-ג).

השוואה יסודית בין ציוויי השבת שבספר שמות, תגלה את התמונה הבאה:

עשרת הדיברות (כ')	אילים – מדבר סין (ט"ז)	
יום השבת ידוע	שבת לישראל – יום השבת כבר ידוע	עיקר שבת
שבת לה'.	מנוחה: "שבו איש תחתיו"	המטרה
איסור כל מלאכה מלאכתך – מלאכת חול!	הכנה מיום השישי לחם משנה	איסורים וציוויים
איסור על כל איש מישראל ועל כל הנתונים למרותו	איסורי מלאכות הבית – אפייה ובישול מיום שישי. איסורי לקיטה ויציאה/הוצאה	פירוט האיסורים

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

המקור והנימוק	יציאת מצרים והמן במדבר (במובן השגחה)	מעשה בראשית (בתור נימוק מוחלט) ¹
עונש	לא נזכר עונש, אלא ניסיון מאת ה', גם במן וגם בשבת	לא נזכר עונש

עם מלאכת המשכן (פעמיים) (ל"א יב-יז; ל"ה א-ג)	סוף משפטים / סוף כי תשא (כ"ג יב; ל"ד כא)	
עיקר שבת	מצוות עשה: תשבות	השבת – קודש לישראל וקודש לה' שבת-שבתון
איסורים וציוויים	שביתה ממלאכת השדה כולה ("בחריש ובקציר תשבת") ("מעשיך" – "אשר תזרע בשדה")	איסור מוחלט על כל מלאכה כולל מלאכת שמיים (המשכן). פסוק מיוחד לאיסור הבערה בשבת בכל מקום, כדוגמה למלאכה אסורה שקל לעשותה
עונש	לא נזכר עונש.	עונש כרת ועונש מיתה.
המקור והנימוק	יציאת מצרים, מעבדות לחירות (שים לב לשמות כ"ג ט, טו)	מעשה בראשית
המטרה	"למען ינוח שורך וחמרך וינפש בן אמתך והגר"	המשמעות: ברית עולם, אות עולם בין ה' לישראל, קדושה מוחלטת (הדוחה את הקמת המשכן)

בריאת העולם היא הנימוק לשבת בעשרת הדיברות שבספר, בעוד שבסוף פרשת "משפטים" הנימוק הוא יציאת מצרים. הביטוי "למען ינוח שורך וחמרך" נכנס לתוך דיבר השבת שבספר דברים: "לא תעשה כל מלאכה... וְשׁוֹרְךָ וְחֲמֹרְךָ וְכָל בְּהֵמְתְּךָ לְמַעַן יָנוּחַ עִבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ כְּמוֹךָ" (דברים ה' יג). ברור גם, שמקור הנימוק והציווי על השבת הוא כפול – מעשה בראשית ויציאת מצרים – והוא מופיע לסירוגין: בפרשת המן השבת קשורה ליציאת מצרים, בעשרת הדיברות – למעשה בראשית;

1 אבל בעשרת הדיברות שבספר דברים, יציאת מצרים מופיעה בתור נימוק מוחלט.

הרב יואל בן-נון

בסוף משפטים – שוב ליציאת מצרים ובסוף הציווי על המשכן למעשה בראשית; בסוף "כי תשא" – ליציאת מצרים ובתחילת "ויקהל" – למעשה בראשית. יש לזכור כי המספר שבע הוא מספר ראשוני, בלתי מתחלק (האחרון בסדרת המספרים שמאחד ועד עשר), כך ששבע מצביע על אחד, ואחד מגדיר את שבע. שש, לעומת זאת, מתחלק היטב, ושנים עשר מתחלק עוד טוב ממנו. לכן, ששת ימי בראשית מתארים את כל הריבוי, העושר והניגודים שבבריאה, ואילו יום השביעי – שבת – מחזיר את כל הריבוי אל מקורו, אל האחד. יש עוד להוסיף, שתפישת השבת כנובעת מכוח יציאת מצרים היא עצמה בעלת משמעות כפולה: ביטוי מובהק להשגחת ה' על ישראל ולהבטחת טובתם בפרט (בפרשת המן), וקביעת גדרי מנוחה מתוך חירות, חופש משעבוד, והגבלת זכות השעבוד בכלל ("למען ינוח... וינפש בן אמתך והגר" בפרשת משפטים, ובלשון דומה בעשרת הדיברות שבספר דברים).

מבחינת הפשט בתורה, כרוכה השבת בפרשת המן במושג הנס והניסיון:

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה, הֲנִי מְמַטֵּיר לְכֶם לֶחֶם מִן הַשָּׁמַיִם, וַיֵּצֵא הָעָם וְלָקְטוּ דָבָר יוֹם בְּיוֹמוֹ, לְמַעַן אֲנֹסְנוּ הַיֶּלֶךְ בְּתוֹרַתִי אִם לֹא. וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי וְהִכִּינוּ אֶת אֲשֶׁר יֵבִיאוּ, וְהָיָה מִשְׁנֵה עַל אֲשֶׁר יִלְקְטוּ יוֹם יוֹם" (שמות ט"ז ד-ה).

הניסיון מתייחס כאן גם לעצם ירידת המן, גם לאיסור להותיר ממנו עד בוקר (ט"ז יט-כ), וגם ללקיטת לחם משנה ביום השישי ולציווי שלא לצאת ללקוט בשבת. כל אלה כרוכים בניסיונות הודדיים. ה' מנסה את ישראל במי מרה: "שֶׁם שָׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט וְשֵׁם נִסְהוּ" (שמות ט"ו כה);² וישראל מנסים את ה' ברפידים: "וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם מִסֵּה וּמִרִיבָה, עַל רִיב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל נִסְתָּם אֶת ה' לֵאמֹר, הֲיֵשׁ ה' בְּקִרְבָּנוּ אִם אֵין" (שמות י"ז ז).

למצוות ה' כאן יש אופי של מבחן והתמודדות, ושכר ההתמודדות בצדה – כפי שנאמר בסיום החוק, המשפט והניסיון במרה:

וַיֹּאמֶר אִם שָׁמוּעַ תִּשְׁמַע לְקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ וְהִישָׁר בְּעֵינֶיךָ תַעֲשֶׂה וְהִאֲזַנְתָּ לְמִצְוֹתָיו וְשָׁמַרְתָּ כָּל חֻקָּיו, כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר שָׁמַתִּי בְּמִצְרַיִם לֹא אֲשִׁים עֲלֶיךָ, כִּי אֲנִי ה' רַפָּאָךְ (שמות ט"ו כו).

גם בספר דברים מוזכר המן כניסיון:

לְמַעַן עֲנֹתְךָ לְנִסְתָּךְ, לְדַעַת אֶת אֲשֶׁר בְּלִבְךָ, הִתְשַׁמֵּר מִצְוֹתָיו אִם לֹא. וַיַּעֲנֶךָ וַיִּרְעַבְךָ, וַיִּצְרֶכְךָ אֶת הַמָּן אֲשֶׁר לֹא יִדְעָתָ וְלֹא יִדְעוּן אֲבֹתֶיךָ, לְמַעַן הוֹדַעְךָ כִּי לֹא עַל הַלֶּחֶם לְבַדּוֹ יִחְיֶה הָאָדָם, כִּי עַל כָּל מוֹצֵא פִי ה' יִחְיֶה הָאָדָם (דברים ח' ב-ג, וכן טז).

2 אולי מכאן המדרש הידוע על מצנת שבת כבר במרה, ראה רש"י שם.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

מצוות השבת מופיעות כאן כחלק מההתמודדות על שאלות ההשגחה והתודעה הדתית. הציווי המוחלט על השבת, בלי קשר לניסיון, להשגחה, או לשכר ועונש, אכן מופיע בשני מקומות בלבד: בעשרת הדיברות ולאחר מכן במעשה המשכן.

במובן הראשון של השבת בפרשת המן נאסרו מלאכות הבית (שמות ט"ז), ובמובן השני של פרשת משפטים נאסרו מלאכות השדה, שרגילים בהן פועלים לסוגיהם. בשני המובנים יש לפנינו בעיקר מצוות עשה, ואיסור הבא מכלל עשה.³ המובן השני הוא המופיע בסוף משפטים, והוא העומד ביסוד עשרת הדיברות בדברים. מצוות השבת בפרשת המן קשורות לבית ולא למלאכות השדה, מפני שהמן הוא ההיפך מתבואת שדה ("לחם שמים", תהלים ק"ה מ), ואין בו מן החוץ אלא לקיטה והובלה, דהיינו הוצאה מרשות לרשות. שאר המלאכות קשורות להכנה לאפייה ולבישול.⁴

לעומת זאת, מצוות השבת בסוף משפטים עיקרן בשדה, שם רגילים לעבוד פועלים ובהמות, שורך וחמורך, בן אמתך והגר – וכפי שעולה גם משתי השוואות באותו הפרק:

וְשֵׁשׁ יָמִים תַּזְרַע אֶת אֲרֻצְךָ (שמות כ"ג י);
שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ (כ"ג יב).

וכן:

שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ (שם).

לעומת:

...וְחַג הָאֶסֶף בְּצֵאת הַשָּׁנָה, בְּאֶסְפְּךָ אֶת מַעֲשֶׂיךָ מִן הַשָּׂדֶה (כ"ג טז).

כך גם עולה מהשוואת פרשה זו אל הפרשה המקבילה בכי-תשא:

שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת לְמַעַן יָנוּחַ שׁוֹרְךָ וְחֲמֹרְךָ וַיִּנְפֹּשׂ בֶּן אֲמָתְךָ וְהַגֵּר (כ"ג יב);
שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת בְּחֹרֶשׁ וּבְקִצִיר תִּשְׁבֹּת (ל"ד כא).

מכאן, שישנם שני ציוויים של מצנת שבתון כמצנת עשה: שְׁבוֹת בבית – קודם למעמד הר סיני, וְשָׁבוֹת בשדה – אחריו. בדיברות שבמעמד הר סיני כוללת התורה

3 הציווי לשבת בשני מובניו – הציווי להכין לשבת מראש כולל אפייה ובישול, והציווי לשבת איש במקומו וכל האיסורים הנובעים מכלל מצוות אלה – הם מצוות עשה, להוציא "אל... אל יצא איש ממקומו ביום השביעי" (שמות ט"ז כט), שהוא לאו, ונחלקו בקריאתו ובעונשו (עין עירובין יז ע"ב, ובתוספות ד"ה "לאו שניתן לאזהרת מיתת בית דין").

4 זה גם עיקר מצנת השבת למשפחה שאיננה חקלאית או יצרנית: את המזון שהיא קונה מן החוץ, היא מובילה הביתה, ומכינה לשבת לחם משנה במובן של אוכל כפול בבישול ובאפייה.

"כל מלאכה" בלי כל הבחנה, ומכניסה את כולן בתוך איסור מוחלט של "לא תעשה".

הבית והשדה הם שני המרחבים העיקריים המקיפים את חיי האדם. בבית אדם נח, אוכל וישן, וגם מבלה עם בני משפחתו. בשדה, וכמוכן במפעל ובכל מקום עבודה, אדם עובד. אם נראה את מרחבי הבילוי המודרניים כהרחבה של מושג ה'בית', יישארו מלאכות הבית ומלאכות השדה יחד, בגדר כל מלאכת האדם, "כל מלאכתך". וכך נאמר על יוסף בברית פוטיפר המצרי:

וַיְהִי מֵאֵז הַפְּקִיד אֹתוֹ בְּבֵיתוֹ, וְעַל כָּל אֲשֶׁר יֵשׁ לוֹ ... וַיְהִי בְּרֶכֶת ה' כָּכָל אֲשֶׁר יֵשׁ לוֹ, בְּבֵית וּבְשָׂדֵה (בראשית ל"ט ה).

איסור "כל מלאכה" בשבת הוא לפיכך איסור כולל על כל מעשי האדם, ללא יוצא מן הכלל.⁵

מתוך הגדרות אלה נוכל להבין כיצד מבחינה התורה בין "מלאכת עבודה" האסורה במועדים (ויקרא כ"ג), ובין "אשר יאכל לכל נפש" (שמות י"ב טז) – "מלאכת אוכל נפש" בלשון חכמים – שהותרה. 'מלאכת עבודה' היא מלאכת השדה, שבו עובדים, כעין עבודת עבד, ושכיחים בה פועלים ועבדים.⁶ לעומת זה, מלאכת אוכל נפש היא מלאכת האוכל הנעשית בדרך כלל בבית. מכיוון שהשבייתה מן המן נאמרה לפי פשוטו של מקרא רק בשבת ולא במועדים,⁷ הרי שלא נתחייבו במועדים בשבייתה מליקוט ומהוצאה מרשות לרשות, ולא בשביית הבישול והאפייה. כך תובן בפשטות מלאכת יום טוב, ותיפתרנה שאלות רבות בהבנת ההלכה, על פי הפשט.⁸

5 על פי פשוטו של מקרא, באמת הכל אסור בשבת, וכך הבינו כיתות בית שני (אנשי ספר היובלים, אנשי עדת היחד מקומראן, השומרונים וכנראה גם הצדוקים למיניהם). רק חז"ל בגדולת חכמתם ידעו ללמוד מן התורה היתרים שונים, החל מטלטול כלים (בבלי שבת קכג ע"ב), וכלה בפיקוח נפש, ובמלחמה (בבלי יומא פג-פה, בבלי שבת יט ע"א, ירושלמי שבת פ"א ה"ח, ד ע"א-ע"ב).

6 כך פירש רמב"ן בפירושו לאיסור "כל מלאכה" בשבת (שמות כ' ח-ט), ובפירושו ל"מלאכת עבודה" בפרשת המועדות (ויקרא כ"ג ז), וכך פירש גם תלמידו בעל 'מגיד משנה' על הרמב"ם, בפרק א' מהלכות יום טוב, וראה להלן בהערה 8, סעיף ג.

7 אבל ראה במכילתא לשמות ט"ז כו, וברש"י ותוספות ושאר ראשונים לביצה ב ע"ב, שהמן ירד גם במועדים. המנהג הרווח לבצוע על לחם משנה גם ביום טוב, נזכר ברי"ף פרק ערבי פסחים, וברמב"ם הלכות ברכות פ"ד ה"ז. אבל בגמרא שבת קיז ע"ב, נזכר לחם משנה רק בשבת.

8 בהסבר זה נפתרות בפשטות שאלות כבודת בלימוד הסוגיות של מלאכת יום טוב ובהבנת ההלכות:

א. מדוע נדרשו שני פסוקים מפורשים ללימוד מלאכת הוצאה בשבת, אחד במן ואחד במשכן (שמות ל"ו ד-ז). ועיין תוספות שבת ב ע"ב, ד"ה "פשט בעל הבית את ידו".

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

גם לתפישת השבת הנובעת מכח הבריאה יש בספר שמות מובן כפול: הראשון, בעשרת הדיברות, הוא איסור מוחלט על כל מלאכת חול ("מלאכתך"), והשני, בציווי

ב. מדוע הותרה הוצאה ביום טוב, לצורך ושלא לצורך, יחד עם מלאכת אוכל נפש? הוצאה כתובה בפרשת בפרשת המן, גם על פי הפשט (ט"ז כז-כט), וגם על פי הדרש: "אל יצא איש ממקומו ביום השביעי – אל יוציא", ראה עירובין יז ע"ב, ובתוספות שם, ד"ה לאו שניתן לאזהרת מיתת בית דין: "והכי משמע פשטיה דקרא שאל יצא בשבת עם כליו ללקוט את המן כדרך שעושים בחול". אבל עיין בסוגיית ביצה יב ע"א, שבה לומדים מירמיהו (י"ז כא-כב) שאין הוצאה ביום טוב, וזאת מפני שנוסף לפרשת המן כתובה הוצאה בתורה גם במלאכת המשכן, בהבאת המלאכה – כלומר החומרים (עיין להלן) – למשכן (שמות ל"ו ד-ז). לפיכך יש צורך בדברי הנביא, כדי לגלות כי הוצאה והבאה יש רק ביום השבת. מכל מקום, יסוד ההיתר ביום טוב על פי פשוטו של מקרא, הוא בפרשת המן.

ג. מדוע לא הותרו ביום טוב מלאכות עבודה שבשדה, ומלאכות עבודה הנעשות על ידי פועלים, גם כשהן מכוונות לאוכל נפש. וכך פירש המגיד משנה על הרמב"ם (הלכות יום טוב פ"א ה"ה): "ואני אומר שמלאכת עבודה כולל כל מה שדרך העבד לעשות לאדוניו ואין רוב בני אדם עושין אותה לעצמן אלא שוכרים אחרים לעשותן, לפי שהוזהרו במלאכות אלו לזכור כי היינו עבדים והיינו עושין מלאכות אלו לאדונינו, אבל כל מלאכה שדרך רוב בני אדם לעשותה כל אחד בביתו, לעצמו, לא הוזהרו [ביום טוב!], לפי שאינה מלאכת עבדים, אלא אף האדונים עושין אותה. ולא כל מלאכה שאדם עושה ממנה לימים הרבה, דרך לעשותה על ידי אחרים, כגון: הברירה, והקצירה והטחינה וההרקדה. אבל, אפיה והלישה והשחיטה והבישול אין אדם מכין מהם לימים הרבה, ורוב בני אדם עושין אותן לעצמן. כך נראה לי, ועדיין צריך עיון". רמב"ן (לויקרא כ"ג ז) פירש בדרך דומה, אך שני המפרשים לא התייחסו להבדל שבין פרשת המן (בית) לבין פרשת משפטים (שדה), וזה יכול לפתור גם את הצריך-עיון עדיין. ראה 'לחם משנה' על רמב"ם שם, שהתקשה בעניין תלישת ירק.

ד. על מה נחלקו כל כך בסוגיית הכנה ביום טוב (ביצה ב ע"א-ע"ב)? ברור שהכנה כתובה על פי הפשט בשבת ולא במועד. המכילתא (מס' דויע, פ' ד) דורשת גם למועד, אבל דרשות חלוקות הן (תוספות ביצה ב ע"ב, ד"ה "והיה ביום השישי"). אלא שהכנה לימים רבים (כפי שלמדנו מן המגיד משנה), גם בבית, נחשבת "מלאכת עבודה", שכן היא נעשית בדרך כלל בעבודת פועלים. לכן, דווקא הכנה היא שהועברה משבת ליום טוב לדעת רבה (ביצה ב ע"ב). אף על פי שרמב"ם פוסק לפי רבה, דעתו היא כנראה, שאין הכנה ביום טוב דין גמור מן התורה, אלא מדיני מוקצה שחכמים החמירו ביום טוב (הלכות יו"ט פ"א הי"ז-ה"כ), ודעתו מוסברת יפה לפי מה שכתבנו שאין פרשת המן חלה על יום טוב, לפי הפשט. ועיין ב"קונטרס הכנה" שכתב הרצ"י רבינוביץ-תאומים, בסוף מסכת ביצה "הלכה ברורה" של הראי"ה קוק זצ"ל (פרק ו').

מכאן שיש באמת הכנה שהיא מלאכת עבודה, ויש הכנה שהיא מלאכת בית רגילה, והואיל ועשויים לבוא אורחים ובכל בית רגילים להתכונן לאפשרות כזאת ממה שיש בבית (ולא ממה שנולד; עיין בסוגיית פסחים מו ע"ב, ומח ע"א, וכן בעירובין לח ע"ב), על כן גם רבה מודה שלא כל הכנה אסורה מן התורה ביום טוב, שכן הכנה לאורחים היא מלאכת בית רגילה ולפיכך אפשר להתירה על ידי עירוב תבשילין (ועיין תוספות לביצה ב ע"ב, ד"ה "והיה ביום השישי", ותוספות לפסחים מו ע"ב, ד"ה "רבה אמר אינו לוקה"). הסמך לעירובי תבשילין מפרשת המן (ביצה טו ע"ב) נדרש למי שמשווה יום טוב לשבת במן, ואכמ"ל.

המשכן, הוא איסור מוחלט על כל מלאכה שהיא, כולל מלאכת שמיים (כמלאכת המשכן). מכאן יש להבין את כפילות ההסברים במלאכות שבת. המשנה (שבת פ"ז מ"ב) מונה את המלאכות על פי סדרן הטבעי, כמלאכות שמשרתות את צרכי האדם ("מלאכתך") – הכנת האוכל, הכנת הבגד, הכנת הספר, הכתב, הבית, האש, סיום כל מלאכה, והוצאה. רשימה זו בסדרה ובאופיה אין לה דבר עם מלאכת המשכן, אלא עם מלאכת החול הרגילה. לעומת זה המשנה (שבת, פרקים י"א-י"ב) והגמרא (עג ע"א-עה ע"ב; צו ע"ב-צט ע"א) מסבירות את המלאכות על פי מלאכת המשכן ומאפייניה. הסבר כפול זה נובע ממדרש ההלכה הדורש את האיסור הכפול של מלאכות שבת בעשרת הדיברות ("מלאכתך") ובמשכן (מלאכת שמיים). יש, כמובן, הבדלים רבים בין המלאכות שנעשו לצרכי האדם לבין המלאכות שנעשו לצרכי שמיים, ושניהם דרושים.

רק המובן השני, האוסר גם מלאכת שמיים בשבת, קובע את קדושתה המוחלטת של השבת, כשבת-שבתון, הדוחה מפניה כל מלאכה, ו"מחלליה מות יומת". על כן, העונש על חילול שבת מופיע רק בפרשיות המשכן. יתר על כן, רק בהקשר של המשכן, מקדש המקום, מוגדרת השבת כמקדש הזמן. בנייתו של מקדש המקום אינה יכולה לפגוע במקדש הזמן שקדם לו, וגבוה ממנו. ממילא, מלאכה בשבת מוגדרת כחילול קודש, שעונשו מיתה. על כן, בכל מקום שבו מדובר בעונש או בהתראת עונש, זה יכול לבוא רק מכח המשכן, כי אין העונש בא על המלאכה בשבת כשלעצמה, אלא על חילול מקדש הזמן, חילול הקודש. רק במקדש אפשר לדבר על חילול, ורק מעשה של חילול קודש מחייב עונש כה חמור.⁹

[ב] ארבעים אבות מלאכות חסר אחת מניין?

מכל הסוגיות העוסקות במלאכות שבת, במשנה (שבת פ"ז, "כלל גדול"), במדרשי ההלכה (מכילתות: כי-תשא, ויקהל), ובשני התלמודים (בבלי שבת עג-עה; ירושלמי שבת פ"ז ה"ב, ט ע"ב-ע"ג), עולה בבירור כי המספר של "ארבעים חסר אחת" –

9 ראה ההסבר השני בתוספות בבא קמא ב ע"א, ד"ה "ה"ג", שלפיו אבות מלאכות היו גם במשכן, וגם היו מלאכות חשובות; מכאן, לענ"ד, הדרישה שמלאכה בשבת תיעשה כדרכה – שבת עד ע"ב ועוד. ואכמ"ל. ידי גויים יכלו להחריב את מקדש המקום (פעמיים), אך לא יכלו למקדש הזמן – השבת – באשר אינו נמצא במקום, שהוא בר כיבוש. גזירות נגד השבת רק חזיקו את שמירתה בישראל. אולם, לגודל אסוננו, נחרב מקדש הזמן בידינו שלנו – יהודים שומרי שבת ושאינם שומרי שבת אינם רואים בפגיעה בשבת חילול. קריעת ספרי קודש וציור כתובות נאצה על קירות בתי כנסת נחשבים כמעשי חילול, והם מעוררים זעזוע. שריפת ספרי תורה ובתי כנסת מסמלת את 'ליל הבדולח', ראשיתו של מסע ההשמדה של עמלק המודרני. גם שבירת מצבות בבתי עלמין יהודיים וכתובות נאצה עליהן, יעוררו חרדה ופלצות. ואילו עשיית מלאכות בשבת נתפשת כעבירה דתית חמורה, ותו לא. לכן, אי אפשר לדבר על חילול שבת, ולא על עונש.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

ל"ט – הוא "מספר ברזל". במקרים רבים מאלצים את המלאכות הידועות להיכנס בסדר של ל"ט, מוציאים ומכניסים, כוללים כמה אבות תחת שם אחד (כמו בהוצאה והכנסה, הושטה וזריקה – משנה וגמרא שבת צו ע"ב), כוללים כמה מלאכות דומות תחת גג אחד (כמו בונה, מסתת, קודח), ומפרידים כמה מלאכות דומות (כמו בורר, זורה ומרקד). ברור כי המגמה היא להביא את המלאכות בסופו של חשבון למניין ל"ט ויהי מה.

הגדילו לעשות רבי יוחנן ור' שמעון בן לקיש¹⁰ שעסקו ב"כלל גדול" שלוש שנים וחצי, והוציאו ל"ט תולדות לכל אחת מל"ט אבות מלאכה; מה שמצאו שאפשר לסמוך על אחת המלאכות – סמכו, ומה שלא מצאו לו סמך באחת המלאכות – סמכו על "מכה בפטיש".

"ארבעים חסר אחת" הוא מספר ברזל על פי משנתם של רבי עקיבא ותלמידיו. לעומתם, בשיטת רבי אליעזר לא היתה ככל הנראה כל חשיבות בספירה זו, שכן ר' אליעזר היה מחייב על תולדה במקום אב; ממילא היו אצלו רק מלאכות אסורות בשבת, עשרות רבות, בלא שום קשר לרשימה מספרית כלשהי.¹¹ ייתכן, ששיטת רבי אליעזר משקפת את ההלכה הקדומה¹² – בין כך ובין כך משנתנו הולכת בדרכו של רבי עקיבא, אשר במקומות רבים קבע שיעורים, הגדרות ומספרים ביסודות ההלכה. מדוע בכל זאת נבחר המספר ל"ט כמספר ברזל למניין מלאכות השבת? הסוגיות בעניין זה נותנות תשובות עמומות, בחלקן מוזרות ומוקשות.

נפתח בר' שמעון בר' יוסי לקוניא שמסביר: כנגד "מלאכה", "מלאכתו" ו"מלאכת" שבתורה.¹³ לכאורה זו תשובה מאלפת, אך דא עקא, שמניין זה אינו נכון כלל. כבר הקשה רבינו חננאל (ובעקבותיו ראב"ן, רמב"ן ורשב"א) ש"מלאכה", "מלאכתו" ו"מלאכת" שבכל התורה עולים למנין 61 ולא 39! ר"ח תירץ על פי דרכו שיש תיבות הראויות להימנות ויש שאינן ראויות, וכך החסיר עשרים ואחת הזכרות יתירות. לאמיתו של דבר, הבודק היטב את מספר התיבות הללו יגלה שגם ר"ח לא צדק, וכי מניינן הנכון הוא ששים וחמש, כפי שמציין בנו של ה'תוספות יום טוב' על פי הקונקורדנציה.¹⁴

כך או כך, כיצד ייתכן לאור קושיה זו להבין את דברי רבה בר בר חנה בשם ר' יוחנן בגמרא: "לא זזו משם עד שהביאו ספר תורה ומָנְאוּם".¹⁵ כלום אפשר שספרו

10 בסוגיה בירושלמי שבת פ"ז ה"ב, ט סע"ב-רע"ג.

11 משנה כריתות פ"ג מ"י, ור' בבלי בבא קמא ב ע"א.

12 ראה י"ד גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 7.

13 בבלי שבת מט ע"ב.

14 בפירושו למשנת שבת פ"ז מ"ב.

15 לעיל, הע' 13.

את התיבות ולא גילו שהן ששים וחמש ולא שלושים ותשע? הייתכן, שבדקו רק חלק מסויים בתורה, ואם כן, איזה חלק בדקו ומדוע רק חלק זה?

כמה הסברים מעניינים ביותר ניתנו לשאלה זו (ראה בהמשך), אך כל הסבר נוסף, יפה ומעניין, רק מחזק את השאלות: מה מקור כוחו של מספר זה, מהיכן הוא בא, כיצד ניתן להסבירו, ובאילו דרכים ניתן למנות את המלאכות כך שיתאימו לו? ועוד – הסוגיה שם מתלבטת בשני פסוקים: "וַיָּבֵא הַבְּיָתָה לַעֲשׂוֹת מְלֶאכֶתוֹ" (בראשית ל"ט יא), אם פירושו 'מלאכה', או 'צרכיו'; ובפסוק: "וַהֲמַלְאָהּ (= כלומר, החומרים שנאספו, חומרי המלאכה) הָיְתָה דָּיִם לְכָל הַמְּלֶאכֶה לַעֲשׂוֹת אֹתָהּ, וְהוֹתֵר" (שמות ל"ו ז). וחייבים להקשות: הלוא ברור, שיש מספר רב של ביטויי "מלאכה" בתורה שאינם נספרים בתוך הל"ט הללו מסיבות שונות, אבל הם ודאי ראויים יותר משני הפסוקים הנ"ל!

ועוד קושי נוסף יש כאן, וזו ההצעה שמעלה הגמרא, לפיה המספר ל"ט נרמז בגימטריא: "אלה הדברים" – דברים – שניים, הדברים – שלושה; "אלה" בגימטריא – 36; ועוד שלושה, הרי 39. האם גם על "אלה הדברים" שבפתח מעמד הר סיני (שמות י"ט ו), ובפתיחת ספר דברים (א' א), ייאמר שהם שלושים ותשע על סמך גימטריא דומה?!

נראה בבירור, שהמספר קדם לגימטריא.¹⁶ דרשות כאלה מערערות את הביטחון, שאפשר בכלל לדעת מנין בא המספר שלושים ותשע כ'מספר ברזל'.

תחילת פרשת ויקהל (שמות ל"ה):

- (א) וַיִּקְהַל מֹשֶׁה אֶת כָּל עֵדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם אֱלֹהֵי הַדְּבָרִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' לַעֲשׂוֹת אֹתָם.
- (ב) שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מְלֶאכֶה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יִהְיֶה לְכֶם קִדְשׁ שַׁבַּת שְׁבֹתוֹן לַה' כָּל הָעֹשֶׂה בו מְלֶאכֶה יוֹמֵת.
- (ג) לֹא תַבְעֲרוּ אֵשׁ בְּכָל מִשְׁבְּחֵיכֶם בְּיוֹם הַשַּׁבָּת.
- (ד) וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל כָּל עֵדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר זֶה הַדְּבָר אֲשֶׁר צִוָּה ה' לֵאמֹר.
- (ה) קָחוּ מֵאֹתְכֶם תְּרוּמָה לַה' פֶּלֶא נְדִיב לְבוֹ יְבִיאֶה אֶת תְּרוּמַת ה' זָהָב וְכֶסֶף וּנְחֹשֶׁת.
- [...]
- (י) וְכָל חָכֵם לֵב בְּכֶם יָבֹאוּ וַיַּעֲשׂוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר צִוָּה ה'.

לפני שנים אחדות ספרתי את העבודות שברשימה המפורטת בפרשיה זו, בתחילת פרשת ויקהל (ל"ה א-כ), ואת המקבילה שבסוף פרשת פקודי (מ' לג-מג), ומצאתי מקור ברור ומפורש לל"ט עבודות שבמשכן, שכנגדן מנו חז"ל ל"ט אבות מלאכה

16 כך עולה גם מירושלמי שבת שם, בשם ר' חנינא דציפורין, וכן רבנן דקיסרין שמחשבים גימטריא רחוקה עוד יותר: 'אלה' עפ"י ההגייה הגלילית של ה"א = ח"ת (א = 1, ל = 30, ה = 8), ואומרים שחכמים לא נמנעו מלדרוש ה"א כח"ת. בדרך של ר' חנינא דציפורין מסביר רש"י את דרשת רבי בבבלי שבת צו ע"ב.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

בשבת.¹⁷ זו נראית לי בבירור גם כוונת דברי רבי, כפי שהם מובאים במכילתא ויקהל:¹⁸

אלה הדברים וגו', רבי אומר: להביא שלשים ותשע אבות המלאכות שאמר להם משה על פה.

פירוש הדברים הוא, ששלושים ותשע עבודות שבמשכן נכנסות בתורה שבכתב תחת הכותרת: "זה הדבר אשר צוה ה'... וכל חכם לב בכם יבאו ויעשו את כל אשר צוה ה' (פסוקים ד-י). אך כנגד הרשימה הזאת שבכתב מרומזת רשימה אחרת שבעל פה, תחת הכותרת: "אלה הדברים אשר צוה ה' לעשת אתם" (פסוק א), וזו מתייחסת למלאכות שבת שעליהן נאמר "כל העשה בו מלאכה יומת" (פסוק ב).

כשם שהורה להם משה לישראל רשימה בת שלושים ותשע עבודות במשכן, וזו נכתבה, כך אמר להם בעל פה, שלושים ותשע מלאכות האסורות בשבת. זאת על יסוד ההקבלה בין "זה הדבר" שבפסוקים ד-י, לבין "אלה הדברים" שבפסוק א – הלוא אין פירוט בתורה ל"אלה הדברים" ולא ברור למה ביטוי זה מכוון (שהרי בפירוש נזכרת שם רק מלאכת העבודה שאסורה בשבת). לפיכך, יש לראות בלאו המפורש שם "לא תבערו אש בכל משבתיכם, ביום השבת" (ל"ה ג), לא רק דוגמה וגם לאו דווקא דין מיוחד,¹⁹ אלא פתיחה או סיום לרשימת "אלה הדברים", זו שנאמרה על פה. כך יש להבין גם את דברי רבי (ורבי נתן) שמובאים בסוגיות הבבלי:

רבי נתן אומר: לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת, מה תלמוד לומר? לפי שנאמר "ויקהל משה את כל עדת בני ישראל... אלה הדברים וגו', ששת ימים תעשה מלאכה...", דברים הדברים, אלה הדברים – אלו ל"ט מלאכות שנאמרו למשה בסניני.²⁰

וכן:

רבי אומר: דברים הדברים, אלה הדברים – אלו ל"ט מלאכות שנאמרו למשה דבסניני.²¹

עינינו הרואות כי בדברי רבי לא נזכרה גימטריא, והניסוח "דברים הדברים, אלה הדברים..." אינו מוכרח להתפרש על פי הגימטריא. מסתבר יותר להבין את רבי כמו שמובאת דעתו במכילתא: "אלה הדברים וגו', להביא [כלומר לרבות, ללמד] שלשים ותשע אבות המלאכות שאמר להם משה על פה". ובניסוח של הבבלי (בהשלמות):

17 בבלי שבת מט ע"ב, דברי ר' חנינא בר חמא.

18 מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשבתא פ' א, מהד' הורבין-רבין עמ' 345.

19 כפי שהוא נדרש למשל במכילתא.

20 בבלי שבת ע"א.

21 שם צז ע"ב.

"דברים הדברים, [לא נאמר כאן, אלא] אלה הדברים, אלו ל"ט מלאכות שנאמרו למשה בסיני".

הפירוש שבנוי על הגימטריא²² הוא רק רמז מתוחכם, שנוסף לעיקר הלימוד ומקורו בירושלמי שבת פ"ז ה"ב, בשם ר' חנינא דציפורין ובשם רבנן דקיסרין.²³ עיון מדויק בסוגיית הירושלמי שם, מראה שר' יוסי בן חנינא לא למד כך. ואלו דבריו (שם):

אמר ר' יוסי בן חנינא: "זה הדבר" אין כתיב כאן [כפי שאמנם כתוב בהמשך, בציווי המשכן – ל"ה ד] אלא: "אלה הדברים", דָּבָר, דברים, הדברים – מכאן לאבות ולתולדות.

פירוש דבריו הוא, שכשם שיש הקבלה בין ל"ט עבודות ברשימת "זה הדבר" שבציווי המשכן, וכשם שיש כנגדן ל"ט אבות במלאכת השבת על פי הלימוד של רבי, כך יש לדייק עוד מזה שהתורה הבדילה בין "זה הדבר" בלשון יחיד לבין "אלה הדברים" בלשון רבים, כי בשבת יש עוד מלאכות נוספות רבות; וזהו המקור "לאבות ולתולדות".

להלן שתי הרשימות של עבודות המשכן כפי שהן מנויות בתורה (בכוכבית *) מסומנים שלושת הפריטים המצויים ברשימה האחת ואשר חסרים באחרת, ולעומתם שלושת הפריטים שמשלמים את המספר שלושים ותשע ברשימה השנייה):

בפרשת ויקהל (שמות ל"ה יא-ט)	בפרשת פקודי (שמי' ל"ט לג-מא)
1. אֶת הַמִּשְׁכָּן	וַיִּבְיֵאוּ אֶת הַמִּשְׁכָּן אֶל מֹשֶׁה
2. אֶת אֹהֶלוֹ	אֶת הָאֹהֶל
3. וְאֶת מִכְסֵהוּ	וְאֶת כָּל כְּלָיו *
4. אֶת קַרְסָיו	קַרְסָיו
5. וְאֶת קַרְשָׁיו	קַרְשָׁיו
6. אֶת בְּרִיחֹו	בְּרִיחֹו
7. אֶת עַמֻּדָיו	וְעַמֻּדָיו
8. וְאֶת אֲדָנָיו	וְאֲדָנָיו
9. אֶת הָאָרֶן	וְאֶת מִכְסֵה עוֹרֹת הָאֵילִם הַמְאֻדָּמִים
10. וְאֶת בְּדָיו	וְאֶת מִכְסֵה עוֹרֹת הַתְּחָשִׁים *
11. אֶת הַפָּרֶת	וְאֶת פְּרֹכֶת הַמָּסָךְ
12. וְאֶת פְּרֹכֶת הַמָּסָךְ	אֶת אָרֶן הָעֵדוּת
13. אֶת הַשְּׁלֶחָן	וְאֶת בְּדָיו

22 ראה רש"י לשבת צז ע"ב.

23 ראה לעיל הערה 16.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

וְאֵת הַכִּפֹּרֶת	וְאֵת בְּדִיו *	14.
אֶת הַשְּׁלֶחָן	וְאֵת כָּל כְּלָיו	15.
אֶת כָּל כְּלָיו	וְאֵת לֶחֶם הַפָּנִים	16.
וְאֵת לֶחֶם הַפָּנִים	וְאֵת מִנְרַת הַמָּאוֹר	17.
אֶת הַמִּנְרָה הַטְּהֵרָה	וְאֵת כְּלֶיהָ	18.
אֶת נִרְתִּיהָ נֹרַת הַמַּעֲרֹכָה	וְאֵת נִרְתִּיהָ	19.
וְאֵת כָּל כְּלֶיהָ	וְאֵת שֶׁמֶן הַמָּאוֹר	20.
וְאֵת שֶׁמֶן הַמָּאוֹר	וְאֵת מִזְבַּח הַקְּטֹרֶת	21.
וְאֵת מִזְבַּח הַזֹּהֵב	וְאֵת בְּדִיו *	22.
וְאֵת שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה	וְאֵת שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה	23.
וְאֵת קְטֹרֶת הַסַּמִּים	וְאֵת קְטֹרֶת הַסַּמִּים	24.
וְאֵת מִסְךְ פֶּתַח הָאֹהֶל	וְאֵת מִסְךְ הַפֶּתַח לְפֶתַח הַמִּשְׁכָּן	25.
אֶת מִזְבַּח הַנְּחֹשֶׁת	אֶת מִזְבַּח הָעֹלָה	26.
וְאֵת מִכְבַּר הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר לוֹ	וְאֵת מִכְבַּר הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר לוֹ	27.
אֵת בְּדִיו	אֵת בְּדִיו	28.
וְאֵת כָּל כְּלָיו	וְאֵת כָּל כְּלָיו	29.
אֵת הַכִּיר	אֵת הַכִּיר	30.
וְאֵת כֶּנֶו	וְאֵת כֶּנֶו	31.
אֵת קִלְעֵי הַחֹצֵר	אֵת קִלְעֵי הַחֹצֵר	32.
אֵת עֲמֻדֶיהָ	אֵת עֲמֻדֵיו	33.
וְאֵת אֲדָנֶיהָ	וְאֵת אֲדָנֶיהָ	34.
וְאֵת הַמִּסְךְ לְשַׁעַר הַחֹצֵר	וְאֵת מִסְךְ שַׁעַר הַחֹצֵר	35.
אֵת מִיתְרֵיו	אֵת יְתֹדֹת הַמִּשְׁכָּן *	36.
וְיִתְדֹתֶיהָ	וְאֵת יְתֹדֹת הַחֹצֵר	37.
וְאֵת כָּל כְּלֵי עֲבֹדַת הַמִּשְׁכָּן לְאֹהֶל מוֹעֵד *	וְאֵת מִיתְרֵיהֶם	38.
אֵת בְּגָדֵי הַשָּׂרָד לְשַׂרְת בְּקֹדֶשׁ	אֵת בְּגָדֵי הַשָּׂרָד לְשַׂרְת בְּקֹדֶשׁ	39.

[דהיינו:]

39 א. אֵת בְּגָדֵי הַקֹּדֶשׁ לְאֹהֶרֶן הַכֹּהֵן

39 ב. וְאֵת בְּגָדֵי בְּנֵי לְכֹהֵן

שתי הרשימות קובעות "את בגדי השרד לשרת בקדש" בתור המספר השלושים ותשע שברשימה, ואין זה מקרה – זהו הביטוי היחיד ברשימה שמסתעף לשניים: "את בגדי השרד לשרת בקדש [דהיינו] את בגדי הקדש לאהרן הכהן, ואת בגדי בניו לכהן". כך נראה בפשוטו של מקרא (שהרי בכיסוי המסעות אין משרתים בקודש),

וכך נראה גם מתרגום אונקלוס: "יִתְּ לְבוּשֵׁי שְׂמוּשָׂא לְשִׁמְשָׂא בְּקוֹדֶשָׁא, יִתְּ לְבוּשֵׁי קוֹדֶשָׁא לְאַהֲרֹן פְּהִנָּא, וְיִתְּ לְבוּשֵׁי בְּנוֹהֵי לְשִׁמְשָׂא". כיסויי המסעות אינם "לבושי שימוש לשמש בקודשא", כמובן, רק בגדי אהרן ובגדי בניו ראויים לשם זה. לפיכך נראה ברור, שאונקלוס הבין את "בגדי השרד" כשם כולל למה שמפורט אחריו: בגדי אהרן, ובגדי בניו.

אמנם רש"י, ראב"ע ורשב"ם פירשו ש"בגדי השרד" הם כיסויי הכלים בשעת סילוק מסעות, אשר לא נזכרו כלל בספר שמות בפרשיות המשכן כי אם בפרק ד' בספר במדבר, בפרשת המסעות.²⁴

ייתכן מאוד, שמחלוקת זו בפירוש "בגדי השרד" היא שהובילה חלק מהאמוראים לשיטה האחרת.

כפי שניתן לראות, שתי הרשימות – בויקהל ובפקודי – שונות בשלושה פרטים מכל צד. רשימת פקודי המסכמת מוסיפה בתחילה "ואת כל כליו", ובסוף "ואת כל כלי עבדת המשכן לאהל מועד"; כמו כן, המכסה האחד מופיע כשני מכסים – עורות האילים ועורות התחשים. זאת ניתן להסביר בנטייה שברשימה מסכמת כמו זו, לפרט על פי החומרים: "מזבח הקטורת" נקרא "מזבח הזהב", "מזבח העולה" נקרא בסיכום "מזבח הנחושת", "מנורת המאור" נקראת "המנורה הטהורה" (כלומר: מנורת הזהב הטהור). לעומת זה, מחסר הסיכום "את בדיו" של השולחן ו"את בדיו" של מזבח הזהב, וכן את "יתדת המשכן". בכך הוא מחזק מאד את המחשבה שהמספר ל"ט הוא מספר ברזל, הלוא תראה שגם רשימת הסיכום המחסרת שלושה פריטים, מקפידה להשלים אותם באופן אחר כך שהמספר הכולל נשאר קבוע – 39.

לכך יש להוסיף: בסיום הרשימה השנייה נאמר (שמות מ' מב-מג): "ככל אשר צוה ה' את משה, כן עשו בני ישראל, את כל העבודה. וירא משה את כל המלאכה, והנה עשו אותה, כאשר צוה ה' כן עשו, ויברך אותם משה".

וכך יש להבין פסוקים אלה, על פי מדרשי ההלכה המקוריים, וכפי ששיחזרנו לעיל: "ככל אשר צוה ה' את משה [בשבת ובמשכן] כן עשו בני ישראל [במשכן] את כל העבודה. וירא משה את כל המלאכה [שנצטווה עליה בשבת ובמשכן], והנה עשו אותה [במשכן], כאשר צוה ה' כן עשו, ויברך אותם משה".

הביטוי החוזר כחוט השני בכל הפרשיות האלה, מתחילת ויקהל עד סוף פקודי,

24 אמנם, אם נספור כשיטת רש"י יהיו לנו ברשימה 41 פריטים (או 40, אם נחשוב שהראשון, "את המשכן", הוא כלל, שאחריו פרט – רמב"ן בפירושו לפקודי, שמ' ל"ט לג, שולל את האפשרות שהראשון הוא כלל בגלל ההמשך, כי ממנו ברור, ש"המשכן" הוא היריעות הראשונות, והאוהל הוא יריעות העזים) – ייתכן אולי לחשוב, ששיטת רבי יהודה במניין המלאכות, שהוסיף עליהן את השובט ואת המדקדק (בבלי שבת עה ע"ב), מקורה בספירת 41 ברשימה! ?

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

הוא "אשר צוה ה'". הוא מופיע בציווי השבת, תחת: "אלה הדברים – אשר צוה ה' לעשות אתם" (ל"ה א). הוא מופיע גם בציווי התרומה, בפתח הציווי על המשכן: "זוה הדבר אשר צוה ה' לאמר" (ל"ה ד). והוא חוזר ומופיע בציווי הרשימה המפורטת: "וכל חכם לב בכם יבאו ויעשו את כל אשר צוה ה'" (ל"ה י) – בהמשך ישיר מופיעה רשימת 39 הדברים שצריך לעשות. בסיום רשימת פקודי מופיע שוב הביטוי החוזר, ביטוי המפתח, פעמיים – פעם אחת על עשייתם המדויקת, ופעם שנייה על הביקורת והבדיקה של משה ("וירא משה..."). כמעט בכל המקומות מופיעה גם העשייה בצורות שונות: "לעשות אתם" בשבת (וכן "כל העשה בו מלאכה יומת"). ברשימת הל"ט המפורטת נאמר "יבאו ויעשו...", ובסיום הרשימה השנייה: "כן עשו", "והנה עשו אתה", "כן עשו". והנה בביקורת של משה חוזר המושג "את כל המלאכה" (מ' מג), ורומז שוב לציווי השבת (בעשרת הדיברות): "לא תעשה כל מלאכה...".

בטעם המספר שלושים ותשע עצמו, נראה שהוא מציין את המספר הכולל ארבעים ("ארבעים שנה" כימי דור, ועוד), בצמצום קל, כמו ארבעים מלקות (דברים כ"ה ג) שחז"ל למדו להגדירן בצמצום כשלושים ותשע (משנה מכות פ"ג, בבלי מכות כב ע"א).

לסיכום, שתי הרשימות המפורטות בתחילת מעשה המשכן ובסופו, הן שיצרו את מסגרת שלושים ותשע המלאכות כ"מספר ברזל" שכל הלכות שבת מתכופפות לפניו, ומתיישרות על פיו. כך יש להבין, לדעתי, את דברי רבי שהובאו במכילתא, את דברי ר' חנינא בר חמא (בבלי שבת מט ע"ב: "הא דתנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת, כנגד מי? אמר להו ר' חנינא בר חמא – כנגד עבודת המשכן"), וכך יש להבין גם את דברי ר' יוסי בר' חנינא בירושלמי (שבת פ"ז ה"ב: "זוה הדבר" לא נאמר כאן, אלא 'אלה הדברים' – מכאן לאבות ולתולדות"). יש כאן מסורת לימוד אחת, בהירה ומאירה כשמש.

כיצד זה נעלמה מסורת זו מרוב פרשני הש"ס, ראשונים ואחרונים? בשלב מאוחר יותר הוסיפו ללימוד הברור פרפרת של גימטריא ב"אלה הדברים", וזו נותרה כהסבר, במקום המדרש המקורי.²⁵ הלוא כך אמרו חז"ל על רבי, בהסבר עריכת המשנה ("עת לעשות לה", הפרו תורתך"), שנעשתה תוך שבירת האיסור הקדום לכתוב ספר לתורה שבע"פ, בנוסף לספר התורה שבכתב – "ראה רבי שעתידיה תורה להשתכח מישראל" (בבלי תמורה יד ע"ב, וראה גם בבלי שבת קלח ע"ב).

25 על גימטריאות אמרו חז"ל באבות (פ"ג מ"ח) שהן "פרפראות לחכמה". ובכן, נותרה הפרפרת ונעלמה הפת ועיקרה של הסעודה.

מדרשים רבים אבדו מידינו בצורתם המקורית, ונותרו רק פרפראות זיכרון ותחכום שהפכו פעמים רבות לעיקר. אנשים שומרים מזכרות של יקיריהם שאבדו, גם אם בחייהם לא היתה למזכרות אלה שום משמעות. אין להתפלא על כי אבדו מדרשים – יש לשמוח שמחה גדולה על כל רמז שנותר, ולנסות לשחזר את שאבד. אכן יש להתפלא ואף להעריץ את העקשנות העצומה לשמור על ל"ט אבות מלאכות בשבת כ'מספר ברזל', גם כאשר מקורו הפשוט והנהיר – נעלם.

כל זה אמור בשיטת רבי, ר' חנינא בר-חמא, ור' יוסי בן חנינא. השיטה השנייה, ספרה בתורה את הביטוי "מלאכה" בצורות שונות ובהקשרים שונים, ולדעתי יש גם לה הסבר פשוט ומשכנע, ראשוני ומקורי. יש לברור אותו מתוך כל מה שנאמר בסוגיה זו (בבלי שבת מט ע"ב) במהלך הדורות, למן קושיית רבנו חננאל ועד היום. אבל הפירושים המתוחכמים שניסו להסביר את הספירה החלקית נראים כמדרש למדרש.²⁶

אכן, גם בהבנת השיטה השנייה, שלומדת את מניין המלאכות ממספר הפעמים שנזכר בתורה השם 'מלאכה' בהטיותיו השונות, האיר את עיני הרב שאול ברוכי משיבתנו בעין צורים, אשר אמר לי, שבכתבי היד מופיעים רק שני שמות ולא שלושה – כלומר לא: "כנגד 'מלאכה' 'מלאכתו' ו'מלאכת' שבתורה ארבעים חסר אחת", כמו שכתוב בש"ס המודפס (היא כנראה הנוסחה שהיתה גם לפני רבינו חננאל ובה נתקשה) – אלא: "כנגד 'מלאכה' ו'מלאכת' שבתורה ארבעים חסר אחת". אמנם 'מלאכה' ו'מלאכת' מניינם בתורה ארבעים ושלושה – אך אם תספור את הפסוקים בהם הם מופיעים, תקבל שלושים ותשעה.

המשך הסוגיה (שם) לא מתבאר לפי גרסת כתבי היד, שהרי הסוגיה מתלבטת אם "וַיָּבֵא הַבְּיָתָה לְעֲשׂוֹת מְלָאכָתוֹ" (בראשית ל"ט יא) כלול בספירה או לא. מכאן שהסוגיה מצפה שגם ההטיה 'מלאכתו' תיכלל בספירה. ודאי זו היתה הסיבה שהוסיפו לנוסחת הגמרא את הביטוי 'מלאכתו', אלא שאז אנו מגיעים, כאמור, לשישים וחמש הזכרות של מלה זו על הטיותיה.

לפיכך עלינו לספור את כל ביטויי 'מלאכה' (כולל אלו הבאים בה"א היידוע, בו"ו החיבור ובשאר אותיות השימוש) ו'מלאכתו' שבכל התורה, ולהתעלם מן הביטוי 'מלאכת' דווקא (רבים מביטויי 'מלאכת' משמשים בצירוף 'מלאכת עבודה' בהקשר ליום טוב ולא לשבת!). אז נקבל בדיוק ארבעים, וכפי הסוגיה שם, ויתבאר לנו בפשטות מדוע הספק של הסוגיה עולה על שני הפסוקים הנזכרים ("לעשות מלאכתו", "והמלאכה היתה דים"). אכן, לא זזו משם עד שהביאו ספר תורה ומנאום. הגירסה המקורית בגמרא מסבירה את הספירה בדיוק.²⁷

26 ראה מה שהביא הרב מ"מ כשר בתורה שלמה לפרשת וישב, ובמילואים לפרשת פקודי.

27 עוד יש לעיין בסוגיית הירושלמי, לעיל הערה 10, ואכמ"ל.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

הקושי העיקרי בשיטה זו, שהיא סופרת גם פסוקים שאינם שייכים לשבת ולמשכן, ואינה סופרת ביטויי 'מלאכת', שבמשכן (6), ובכללם 'מלאכת מחשבת'. מכל מקום, יש פשט נהיר בסוגיה. כל הספירות המתוחכמות יותר שנולדו מן הקושיה דלעיל חשובות יפות ומעניינות, שהרי הן יוצרות הבחנות שונות בתוך 65 ביטויי "מלאכה", "מלאכתו" ו"מלאכת" שבתורה, כדי לקבוע אלו מהם רלוונטיים. אולם כל אלה הרי הן מדרש למדרש – דרוש וקבל שכר.

אחר שכתבתי כל זאת, לימדתי את הסוגיה בשיעור כללי בישיבה, ואף דיברתי עם למדנים חשובים וראשי ישיבות (איש מהם לא זכר לימוד כזה, בשום מדרש או פרשן), שוב הראה לי הרב שאול ברוכי שאת הרעיון גילה כבר הרב מ"מ כשר (במילואים לפרשת פקודי, תורה שלמה כרך כ"ג עמ' קיח-קיט), על פי מדרש הגדול לפרשת ויקהל.

אכן מדרש הגדול מביא את רשימת שלושים ותשע העבודות שבמשכן, בדיוק כפי שהבאנו לעיל (אמנם, רק את זו שבויקהל). לאחר מכן מובאים שני פירושים ב"בגדי השרד" – "אלו בגדי כהונה, ויש אומרים אלו שבעה בגדים שפורשין... בשעת משוי". הפירוש הראשון מכוון כאונקלוס, ומכוון עם המספר שלושים ותשע, והשני הוא כרש"י והמפרשים.

על כל זה מוסיף ואומר מדרש הגדול:²⁸

- הרי אלו תשעה ושלושים צוויין כנגד תשעה ושלושים אבות מלאכות שנאסרו בשבת. ומנין שעל כל אלו נצטוה [כלומר: בפרשות תרומה-תצוה], הרי הוא אומר:
- א. את המשכן, זה שנאמר (שמות כ"ו א) ואת המשכן תעשה עשר יריעות שש.
 - ב. את אהלו, זה שנאמר (כ"ו ז) ועשית יריעת עזים לאהל על המשכן.
 - ג. ואת מכסהו, זה שנאמר (כ"ו יד) ועשית מכסה לאהל.
 - ד. את קרסיו, זה שנאמר (כ"ו ו) ועשית חמשים קרסי זהב.
 - ה. ועשית קרסי נחשת חמשים (כ"ו יא).
 - ו. ואת קרשיו, זה שנאמר (כ"ו טו) ועשית את הקרשים למשכן.
 - ז. את בריחיו, זה שנאמר (כ"ו כו) ועשית בריחים עצי שטים.
 - ח. את עמודיו, זה שנאמר (כ"ו לב) ונתת אתה על ארבעה עמודי שטים.
 - ט. ועשית למסך חמשה עמודי שטים (כ"ו לד).
 - י. ואת אדניו, זה שנאמר (כ"ו יט) וארבעים אדני כסף תעשה.
 - יא. את הארן, זה שנאמר (כ"ה י) ועשו ארון עצי שטים.
 - יב. ואת בדיו, זה שנאמר (כ"ה יג) ועשית בדי עצי שטים.
 - יג. את הכפרת, זה שנאמר (כ"ה יז) ועשית כפרת זהב טהור.
 - יד. ואת פרכת המסך, זה שנאמר (כ"ו לא) ועשית פרכת.
 - טו. את השלחן, זה שנאמר (כ"ה כג) ועשית שלחן.
 - טז. ואת בדיו, זה שנאמר (כ"ה כח) ועשית את הבדים עצי שטים.

28 מהד' הרב מ' מרגליות, ירושלים תשל"ו, עמ' תשמא-תשמג.

הרב יואל בן-נון

יז. ואת כל כליו, זה שנאמר (כ"ה כט) ועשית קערותיו... ונאמר (ל"ז טז) ויעש את הכלים אשר על השלחן.²⁹

יח. ואת לחם הפנים, זה שנאמר (כ"ה ל) ונתת על השלחן לחם פנים.

יט. ואת מגרת המאור ואת כליה ואת נרתיה, זה שנאמר (כ"ה לא) ועשית מגרת זהב טהור.

כ. ועשית את נרתיה שבעה וגו' ומלקחיה ומחתתיה זהב טהור.

כא. ואת שמן המאור, זה שנאמר (כ"ז כ) ואתה תצוה את בני ישראל ויקחו אליך שמן זית זך.

כב. ואת מזבח הקטרת, זה שנאמר (ל' א) ועשית מזבח מקטר קטרת.

כג. ואת בדיו, זה שנאמר (ל' ה) ועשית את הבדים עצי שטים.

כד. ואת שמן המשחה, זה שנאמר (ל' כה) ועשית אתו שמן משחת קדש.

כה. ואת קטרת הסמים, זה שנאמר (ל' לה) ועשית אותה קטרת.

כו. ואת מסך הפתח לפתח המשכן, זה שנאמר (כ"ו לו) ועשית מסך לפתח האהל.

כז. את מזבח העלה, זה שנאמר (כ"ז א) ועשית את המזבח עצי שטים.

כח. ואת מכבר הנחשת אשר לו, זה שנאמר (כ"ז ד) ועשית לו מכבר.

כט. את בדיו, זה שנאמר (כ"ז ו) ועשית בדים למזבח.

ל. ואת כל כליו, זה שנאמר (כ"ז ג) לכל כליו תעשה נחשת.

לא. את הכיור ואת כנו, זה שנאמר (ל' יח) ועשית כיור נחשת וכנו נחשת.

לב. את קלעי החצר, זה שנאמר (כ"ז ט) ועשית את חצר המשכן.

לג. את עמודיו, זה שנאמר (כ"ז י) ועמודיו עשרים וגו', ואומר (כ"ז טו), ולשער החצר מסך וגו', עמודיהם ארבעה.

לד. ואת אדניה, זה שנאמר (כ"ז י) ואדניהם עשרים וגו'.

לה. ואת מסך שער החצר, זה שנאמר (כ"ז יט) ולשער החצר מסך.

לו. את יתדות המשכן } זה שנאמר (כ"ז י, יט) וכל יתדותיו וכל יתדת החצר
לז. ואת יתדות החצר, } סביב נחשת.

לח. ואת מיתריהם, זה שנאמר (כ"ז, יט) לכל כלי המשכן בכל עבדתו.

לט. את בגדי השרד [לשרת בקדש], זה שנאמר (כ"ח ב) ועשית בגדי קדש וגו'.

הרי אלו תשעה ושלישים צוויים שמע משה מפי קודש, וכמותן צוה משה את ישראל, לא הוסיף ולא גרע. ועליו הוא אומר (במדבר י"ב ז) בכל ביתי נאמן הוא, שלא הוסיף ולא גרע בעשיית המשכן.

החידוש הנוסף של מדרש הגדול הוא שאפשר להקביל לכל אחת משלושים ותשע העבודות ביטוי מקביל של "ועשית" בפרשות תרומה-תצוה. אולם, גם מדרש הגדול לא הזכיר (ואולי לא הכיר) את רשימת פקודי המקבילה, שממנה רואים כי המספר הכולל של עבודות המשכן בתורה הוא קבוע (וגם הוא 39, כשמפרשים "בגדי השרד" על בגדי כהונה, כנ"ל).

29 על פי התיקון של מרגליות, שם, עמ' תשמב-תשמג, "הערות".

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

ועוד – הרב כשר הביא אמנם פירוש זה כפירוש חדש בהבנת דעתו של ר' חנינא בר-חמא (שבת מט ע"ב, כנגד עבודת המשכן). אולם הוא לא ראה את האפשרות המסתברת כל-כך, שזה עצמו היה גם מדרשו של רבי (במכילתא ובסוגיות), ושגם ר' יוסי בן-חנינא הלך בדרך זו. לפיכך חסרה אצל הרב כשר המסקנה המרעישה שספירה זו היא המקור הראשוני והחד-משמעי לשלושים ותשעה אבות המלאכות האסורות בשבת, כמספר ברזל.

מכאן ברור, שיסוד המשניות ומדרשי ההלכה הוא הצורך להתאים את איסורי "כל מלאכתך" – מלאכת האדם הרגילה "בבית ובשדה" – לתבנית שלושים ותשעה המלאכות שעולות מרשימות המשכן, במיוחד בכל מה שנוגע לעונש ולהתראה, ולקרבתן שגגה. מתוך רשימות "מלאכתך" הטבעיות, הוגדרו בפירוט רב כל המלאכות שבהכנת הפת, הבגד והספר הכתוב³⁰ כאבות מלאכה, ונותרו מלאכות הבית, האש וגמר המלאכות והוצאתן למסחר רק בעיקריהן (הבונה והסותר, המכבה והמבעיר, המכה בפטיש, המוציא והמביא).

ברור מדברי ר"ש בן זומא, שהמלאכות של הכנת הפת והבגד לא באו מן המשכן, אלא מהגדרת "מלאכתך" הטבעית, של האדם:

כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת – עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה [11] – ואחר כך אכל, ואני עומד בשחרית ומוצא אני את כל אילו לפני. כמה יגע אדם הראשון ולא לבש חלוק – עד שגזז ולבן ונפס וצבע וטווה וארג [6] – ואחר כך לבש ואני עומד בשחרית ומוצא את כל אילו לפני. כמה אומניות שוקדות ומשכימות, ואני עומד בשחרית ומוצא כל אילו לפני. (תוספתא ברכות פ"ו ה"ב)³¹

אם כן, פירוט ל"ט אבות מלאכה שבמשנת כלל גדול בא מהגדרת "מלאכתך" הטבעית, ורק המספר הכולל – 39 – בא מרשימת המשכן. ההכרעה העיקרית של חז"ל, היתה התיאום בין שתי הרשימות, וממנה יצאה הגדרת המשנה שלפנינו.

[ג] טעמי השבת בעשרת הדיברות, בספר שמות ובספר דברים

בין לשון עשרת הדיברות בספר שמות לבין לשון הדיברות שבספר דברים ישנם הבדלים קטנים, להוציא מצַת השבת, שבה הבדל בולט.³² עיקרו של ההבדל אינו

30 ההכרעה המאלפת ביותר היא בכך שהספר הכתוב הצטרף לפת ולבגד, כאחד משלושת הצרכים הבסיסיים ביותר, של אדם מישראל, ולא הבית, האש והמסחר. כך למדו חז"ל מיעקב אבינו (בראשית כ"ח כ), שאם רק יש לו לאדם לחם לאכול ובגד ללבוש, מוטל עליו לכתוב ספר תורה גם אם אין לו בית.

31 וכן בבלי ברכות נח ע"א בשינויים; תחילת הקטע שם: "כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול"; במלאכת החלוק שם חמש מלאכות בלבד (אין צביעה); במקום "אומניות" שבתוספתא כתוב שם "אומות", אם כי בכת"י אוקספורד של הבבלי הנוסח כבתוספתא: "אומניות".

הרב יואל בן-נון

בחילוף 'זכור'-שמור', אף על פי שאנו דורשים מ'זכור' מצוות עשה של שבת, ומ'שמור' – זהירות באיסורי לא תעשה,³³ שכן "לקדשו" שווה בשני המקומות, ואיסור "כל מלאכה" נזכר בשני המקומות. ההבדל הגדול הוא בהנמקת מצנת השבת. בכל אחד מן הספרים ההנמקה היא מוחלטת, כאילו זו בלבד היא הסיבה לקדושת השבת ולאיסוריה. בספר שמות מקור השבת וסיבתה במעשה בראשית, ובשבת בראשית, ואילו בספר דברים – ביציאת מצרים.³⁴ שני הסברים מוחלטים אלה נראים באמת כסותרים את ההיגיון האנושי: ודאי אי אפשר לאמרם בדיבור אחד, כפי שדרשו חז"ל,³⁵ אלא על ידי הקב"ה, בדיבור אלוהי.

נציג תחילה את לשון מצנת השבת בשני הספרים:

שמות	דברים
זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ.	שְׁמֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ, כַּאֲשֶׁר צִוְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ.
שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד, וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלֶאכֶתְךָ	שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלֶאכֶתְךָ
יוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַה' אֱלֹהֶיךָ, לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלֶאכֶה אֹתָהּ וּבִנְךָ וּבִתְּךָ,	יוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַה' אֱלֹהֶיךָ, לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלֶאכֶה אֹתָהּ וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְאִמְתְּךָ,

32 ואלו השינויים בעשרת הדיברות בדברים לעומת ספר שמות (פרט לנימוק מצנת השבת, שהוא השינוי הקשה מכולם), ומנאם כבר ראב"ע בפירושו לשמות כ' א: א) שלושה הבדלי ו"ו בדיבור השני, שניים מאזנים זה את זה (ו"ו של "וכל תמונה", כנגד ו"ו של "ועל שלשים"), ואחד מופיע בכתוב אך לא בקרי ("מצותו" כתיב, "מצותי" קרי). ועיין רמב"ן לשמות כ' ח; (ב) תוספת "כאשר צוך ה' אלהיך" בדיבור הרביעי ובדיבור החמישי ותוספת "ולמען יטב לך" בדיבור החמישי ("כַּבֵּד"); (ג) תוספת ו"ו בראש הדיברות האחרונים (מהשביעי עד העשירי); "עד שוא" בדברים לעומת "עד שקר" בשמות, הדיבור התשיעי; "ולא תתאוה בית רעך" במקום "לא תחמד"; חילוף הסדר של 'בית רעך' ו'אשת רעך'; גריעת ו"ו "שוורו וחמרו" ותוספת "שדהו" – בדיבור העשירי.

33 ברכות כ ע"א; בפסחים קו ע"א נדרש 'זכור' לעניין קידוש היום (וכן בפסחים קיז ע"ב) ובביצה טו ע"ב – לעניין הכנה לשבת, אולי לשיטת שמאי הזקן – מחד בשבת לשבת, שם טז ע"א. שתי הדרשות נזכרו במכילתא (להלן הע' 35), ובמכילתא דרשב"י נזכרו גם כבוד השבת וספירת הימים לשבת. אבל עיין רמב"ן לשמות כ' ח, ועיין ראב"ע לדברים ה' ה, וברשב"ם לשמות כ' ולדברים ה', שאמרו כי 'זכור' ו'שמור' שווים במובנם, וכן 'שוא' ו'שקר'.

34 ואולי גם בשבת במדבר סין.

35 מכילתא דר"י מס' דבחדש יתרו פ' ז, בבלי ראש-השנה כז ע"א, שבועות כ ע"ב, ירושלמי נדרים פ"ג ה"ה לו ע"ד, ועוד.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

וְשׁוֹרֵף וְחִמְרָף וְכָל בְּהֵמָתָךְ, וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ, לְמַעַן יִנּוּחַ עֲבָדֶיךָ וְאִמְתֶּךָ כְּמוֹךָ	עֲבָדֶיךָ וְאִמְתֶּךָ וּבְהֵמָתָךְ, וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ.
וְזָכַרְתָּ, כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם, וַיֵּצֵאֲךָ ה' אֱלֹהֶיךָ מִשָּׁם, בְּיַד חֲזָקָה וּבְזִרְעַ נְטוּיָה. עַל כֵּן צִוְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת.	כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה ה' אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ אֶת הַיָּם וְאֶת כָּל אֲשֶׁר בָּם וַיִּנַּח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עַל כֵּן – בִּרְךָ ה' אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת וַיְקַדְּשֵׁהוּ.

ההנמקה לשבת שבספר שמות מעמידה את ה' כבורא העולם, ואת זוכרי השבת ומקדשיה – כעומדים לפני ה', כעמוד אדם נברא מול בורא העולם ויוצרו.³⁶ השבת היא עדות על מעשה בראשית, והיא מבטאת את ביטול רצונותיו, צרכיו ושאיפותיו של האדם מפני רצונו המוחלט של הבורא, המתגלה בעצם הבריאה ובמתכונת הזמן השבועית. הבריאה – יש מאין – אין בה שום אילוף, היא אינה תוצאה של תופעה או אירוע, כח או חוק – היא עצמה האירוע והחוק. גם השבת היא מסגרת זמן שרירותית, שאינה תוצאה של שום תופעת טבע, ולא של זמן טבעי, כח או אירוע. רצונו המוחלט של הבורא הוא לשבות ביום השביעי, כפי שרצה ליצור ולעשות ששת ימים. האדם שומר השבת מעיד בכך על ידיעת מגבלותיו כנברא, ועל הכרתו באלהים וברצונו כבורא העולם.³⁷ זוהי תפישה דתית, שהתגלתה בישראל במיוחד, אף על פי שאינה מוגבלת לישראל בלבד, וביסודה יכולה היא להתגלות גם כדת טבעית אוניברסלית, אשר מאמינה באלהים בורא העולם והאדם, כדברי ריה"ל,³⁸ וכפי שאמנם התגלתה בדתות שיצאו מישראל (בעיוותים ידועים).

36 ראה להלן ההערה הבאה.

37 שבת קיט ע"ב: "כל המתפלל בערב שבת ואומר 'ויכלו' מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף לקדוש ברוך הוא במעשה בראשית".

38 כוזרי, מאמר א', יא-יג (תרגום אבן-שמואל):
"אמר לו החבר: אני מאמין באלוהי אברהם יצחק ויעקב אשר הוציא את בני ישראל באותות ובמופתים ממצרים ...
אמר הכוזרי: ... וכי לא היה לך לאמר, אתה היהודי, כי מאמין אתה בבורא העולם ומסדרו ומנהיגו, הוא אשר בראך, והוא המטריפך לחם חוקך, וכדומה מן התיאורים האלוהיים, בהם יאמין כל בעל דת ובגללם שואף הוא אל האמת ואל הצדק, ברצונו להידמות לבורא כחכמתו ובצדקו?"

אמר החבר: מה שאתה אומר נכון הוא בנוגע לדת המיוסדת על ההיגיון, ומכוונת להנהגת מדינה, דת הנובעת אמנם מן העיון אך נופלים בה ספקות רבים... [הכוונה, אולי, גם לנצרות ולאיסלם, אך בעיקר לדת הפילוסופים].

ההנמקה שבספר דברים מעמידה את ה' כגואל ישראל וכמושיעו, כמוציא את ישראל ממצרים לחירות עולם. שומרי השבת ומקדשיה עומדים לפני ה', כְּעֹמֵד יִשְׂרָאֵל בֵּן חוֹרֵין מוֹל אֲדוֹן הָעוֹלָם וּמְנַהִיגוֹ, שׁוֹבֵר עוֹל הָעֵבֶדוֹת לְפָרְעוֹנִי הַדִּיקְטָטוֹרָה הָאֲנוּשִׁית, לְאוֹתָם מַלְכֵי בָשָׂר וְדָם הַשָּׁמַיִם עֲצָמָם אֲדוֹנֵי עוֹלָם בְּיוֹמֵרְתָּ גְאוּוֹתָם (הַאֲלִילִית).³⁹ השבת היא עדות על יציאת מצרים ועל החירות בכלל. היא לפיד החירות של ישראל הנגאל (ושל כל נגאל), שאחר כך יוכל לעמוד לפני ה' אלוהי ישראל כעם בן חורין, ולקבל עליו תורה ומצוות.

איסורי מלאכה בשבת הם עדות לחירות ולשוויון האנושי, שנוצרו בעת הגאולה משעבוד מצרים. אסור לו לאדם לשעבד את עצמו,⁴⁰ את בני ביתו, את פועליו ועבדיו ואת הגֵר אשר בשער; ואפילו שורו וחמורו⁴¹ וכל בהמתו זכאים למנוחה. שומר השבת בישראל מעיד על כך על הכרת מגבלותיו כאיש בן חורין, שאסור לו לשעבד את עצמו או את אחרים. זוהי תפישה חברתית-מוסרית מיוחדת. לעם ישראל יש מחוייבות מיוחדת לשמירת השבת, בהיותו משועבד ונגאל יותר מכל עם אחר בהיסטוריה. מצוֹת השבת היא עמוד מרכזי של התורה שניתנה לישראל, ואשר ערכיה ורעיונותיה יוצאים לעולם כולו מכוחם של ישראל.

האם שתי תפישות אלה יכולות להישמע בדיבור אחד, גם כאשר כל אחת מהן היא הנמקה מוחלטת: "על כן ברך ה'" / "על כן צִוְּךָ ה'"?
רמב"ם במורה הנבוכים מציג את השאלה ונותן לה תשובה רציונאלית (חלק ב, פרק ל"א, תרגום אבן תיבון):

וכבר באו בזאת המצווה שתי עילות מתחלפות, מפני שהם לשני עלולים מתחלפים, וזה שהוא אומר בעילת הגדיל בשבת בעשרת הדיברות הראשונים, אמר: 'כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ...', ואמר במשנה תורה: 'וזכרת כי עבד היית במצרים... על כן צוּך ה' אלהיך לעשות את יום השבת'. וזה – אמת! כי העלול במאמר הראשון הוא כיבוד היום והגדילו, כמו שאמר: 'על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו' – זהו העלול הנמשך לעילת 'כי ששת ימים...'. אמנם תתו לנו תורת השבת וצוותו אותנו לשמרו הוא עלול נמשך לעילת היותנו עבדים במצרים, אשר לא היינו עובדים [שם] ברצוננו ובעת שחפצנו, ולא היינו יכולים לשבות.

39 קרא ישעיה פרקים ב', י', י"ג ועוד!

40 ההבדל הבולט בין תפישת החירות המקראית לבין זו המודרנית נובע מכך, שבתפישת המודרנית נובעת החירות מן האדם עצמו, מזכויותיו וממעמדו הטבעי, ועל כן מותר לו לשעבד את עצמו אבל לא את זולתו. לעומת זה, החירות במקרא נובעת מן החירות שה' העניק לישראל בצאתם ממצרים, והיא זכות, חובה וייעוד גם יחד. לפיכך ברור שאדם בן חורין – אסור לו לשעבד גם את עצמו, מפני שזה סותר את יסוד החירות. ביטוי ברור לכך אצל חז"ל: "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד ובתורה" (אבות פ"ו מ"ב); "אל תיקרי 'חרות' [על הלווחות] אלא 'תירות'" (עירובין נד ע"א, וראה רש"י שם). וכן: "עבד ה' הוא לכבד חפשי" (שירי הקודש לריה"ל, מהדורת ירדן, ד' שצט, עמ' 1173).

41 אלה בהמות השדה המובהקות, ובדברים הן מודגשות כפרט בפני עצמו, נוסף ליכל בהמתך.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

וציוונו בתורת השביתה והמנוחה – לקבץ שני העניינים: האמנת דעת אמיתי, והוא חידוש העולם, המורה על מציאות האלוה בתחילת מחשבה ובעיון הקל, וזכור חסדי האלוה עלינו בהניחנו 'מתחת סבלות מצרים'; וכאילו הוא חסד כולל באמת הדעת העיוני ותיקון העולם הגשמי.

לדעת רמב"ם, ההנמקה הראשונה מתייחסת לזכירת השבת וכבודה במשמעותה העיונית ('זכור'), והשנייה – לשמירת השבת במובן המעשי ('שמור'). אלא שהסבר זה קשה, מפני שפירוט "לא תעשה כל מלאכה..." כלומר ציווי השמירה, שווה בשניהם לגמרי.

ואמנם 'זכור' בלשון המקרא, מובנו קרוב יותר ל'פקוד'; צירופי לשון כ'ספר הזכרונות', 'זכון תרועה', 'מזכרת עון', 'להזכירני אל פרעה' ועוד – מתפרשים במובן של דין ומשפט.⁴² על כן קרובים יותר לפשט דברי ראב"ע ורשב"ם, שלפיהם זכור ושמור שווים במובנם, כמו שווא ושקר שבמצוות 'לא תענה'.⁴³ רמב"ן מנסה להעמיד את הכל על הנמקה אחת בלבד והיא בריאת העולם, בטענה שזכירת יציאת מצרים מעידה גם היא על הבריאה, אך פשוטו של מקרא נראה רחוק מהסבר זה. אין מנוס אפוא מלשוב אל הגדרת חז"ל שרק היא מתעלה מעל לחוק הסתירה,⁴⁴ ורואה את שתי ההנמקות כשני צדדים של מטבע אחד. כל אחד מן הצדדים נראה ונשמע לבני-אדם רבים כמכיל עולם ומלואו, בלא להניח מקום לזולתו. קבוצות

42 ראה רש"י לשמואל"ב, ח' טז, ולמלכים"א ד' ד. וראה מאמרו של פון-רבנטלופ על משרת המזכיר בממלכת יהודה: H. Graf Revetlow, *Das Amt des Mazkir*, *ThZ* 15 (1959), pp. 161-175. המאמר הופיע בתרגום עברי בתוך: סוגיות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשכ"ח.

43 עיין לעיל הערה 32.

44 ראה אורות הקודש, כרך א', חכמת הקודש, למשל: "מפני כח הקיבול אשר לאדם ידיעה סותרת ידיעה, והרגשה הרגשה, וציור ציור, אבל באמת ידיעה מחזקת ידיעה, והרגשה מחיה הרגשה, וציור משלים ציור" (שם עמ' יג), וכן: "המחשבות השונות אינן סותרות זו את זו בעצם, הכל אינו כי אם התגלות אחדותית, המתראה בניצוצים שונים." (שם, עמ' טז). תופעות טבע שיכולות להיות משל מתאים להבנת עניין כזה, החורג מן הלוגיקה הקלאסית, אפשר למצוא דווקא בפזיקה המודרנית. קודם כל, אנו מוצאים הבדלים בין מוצק לנוזל, ובעיקר בין שניהם לבין הגזים. בפזיקה של המצב המוצק שוררים כמובן חוקי הסתירה באופן מלא. בנוזל יש תנועה חופשית יותר של החלקיקים, שממנה נובעות תופעות שונות במקצת. שוני חריף יותר אנו מוצאים בחוקי הגזים, שבהם המרחק בין החלקיקים הוא עצום, ובעיקר, תנועתם כמעט חופשית. בכל גז בתנאי חום ונפח שווים, מספר קבוע ושווה של מולקולות גורר אחריו גם לחץ קבוע. כך ניתן לראות כיצד מספר גדול מאד של חלקיקים חופשיים בתנועתם, מהווים חלק ממערכת שיש בה חוקיות קבועה.

תופעה מהותית יותר לעניין זה אנו מוצאים בתחום החלקיקים האלמנטריים. ע"פ תורת הקוואנטים ועיקרון אי הוודאות שניסח הייזנברג, מלוא הנתונים על מצבו של חלקיק מסויים מאפשר לנו לדעת את מיקומו המדויק, רק אם נוותר על ידיעת התנע שלו, ולהיפך. אחת התוצאות של עיקרון זה היא שלחלקיקים אלמנטריים יש בתנועתם כעין "חופש בחירה" או

שונות בישראל ובעולם בונות את השקפותיהן ואת אורחות חייהן על אחת משתי התפישות.⁴⁵ המחקר הביקורתי החילוני של התורה רואה כאן לא רק שתי תפישות, אלא שני מקורות!⁴⁶ אבל הרי "שורש ההאמנה הוא שורש הכפירה".⁴⁷ זו בדיוק קדושתה העליונה של התורה מאת ה', שאין שתי התפישות האלה – כל אחת שלמה ומוחלטת בתוכה – אלא שני צדדים של מטבע אחד. רק האדם אינו יכול לקלוט ולתפוש בבת-אחת את שני צדי המטבע! אך בדבר ה' נאמרו 'שני צדי המטבע' – זכור ושמור; מעשה בראשית ויציאת מצרים; 'הדתיות הקוסמית' והמוסריות החברתית' – בדיבור אלוהי אחד, מה שאין הפה האנושי יכול לדבר, ואין האוזן האנושית יכולה לשמוע.⁴⁸

התנהגות אקראית – וזו שאלת מינוח התלויה גם בהשקפת עולם – ולא נוכל לדעת את התנהגותם (מקומם ותנועתם) אלא בדרכי ההסתברות. דוגמה מתחום ידוע יחסית יכולה להיות ההתפרקות של יסודות רדיואקטיביים (דוגמת אורניום או פחמן 14) שיש לה קצב קבוע לכל יסוד, אע"פ שכל אטום "רשאי" להתפרק "בזמנו החופשי", באופן שאי-אפשר לקבעו מראש או לעמוד עליו אלא בדיעבד.

אלברט אינשטיין סבר בזמנו שמן ההכרח שיימצא פתרון לוגי כלשהו בתורה יותר כוללת ("אלהים איננו משחק בקוביה" נהג לומר אינשטיין. אך יש לזכור שאינשטיין היה פנתיאיסט, ואמונה זו השפיעה על דרך מחשבתו, כעדותו בעצמו), אולם נילס בוהר ותלמידיו טענו שלא חסר כאן מידע וכי זהו מצבו האמיתי של הטבע.

השינוי הגדול ביחס לפיזיקה הקלאסית (הלוגית), בא לידי ביטוי במקביל גם ביחס לתפישת האור. אנו רואים את האור ותופעות אחרות של קרינה ושל חלקיקים אלמנטריים, כנושאים שתי תכונות הפוכות בו זמנית – חלקיקי חומר מחד ואנרגיה גלית לא חומרית מאידך. בוהר ותלמידיו מסבירים גם מצב זה בעזרת עיקרון הקומפלמנטריות. כלומר אנחנו איננו יכולים "לפצח" סתירה זו בשכלנו הלוגי. כל "בחינה" כזאת של האור, חלקיקית או גלית, למרות שיש בה 100% של הנתונים, איננה מבטאת אלא צד מסויים של האור במציאות. אנו לומדים אפוא להכיר את העולם על ידי "השלמה" של "הבחינות" הללו. האור מתנהג כזרם של חלקיקים, וכך נמשך בין השאר על ידי שדה כובד, ויחד עם זה, חלקיקי חומר גם מתנהגים כגלים כמו בניסויי התאבכות. שתי התופעות נראות סותרות לגמרי על פי הלוגיקה הקלאסית ואף על פי כן שתיהן נכונות, מה שמחייב כנראה לוגיקה שונה ומיוחדת, הלוגיקה הקוואנטית. מסתבר אם כן, שגם עולם החומר מורכב יותר מחוקי הסתירה, שלא לדבר על עולם הרוח.

45 עיין בספר השבת לזכרו של ח"נ ביאליק, תל אביב תש"ס, בהדגשים השונים שבפי מסבירי השבת בימינו. ראה שם במיוחד את דבריהם של הרמן כהן (בעמ' 137-134), ד' ניימרק (בעמ' 139-138), מ' ברדיצ'בסקי (בעמ' 376-373), וסופרים אחרים (עמ' 514-473).

46 עיין ערך "שבת" באנציקלופדיה המקראית, כרך ז, עמ' 598; מ' ויינפלד, "האל הבורא בבראשית א' ובישעיהו השני", תרכ"ז (תשכ"ח), עמ' 110-109, 130-127.

47 כוזרי, מאמר ראשון, עז-עט.

48 לעיל, הערה 35.

השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן

[ד] החידוש בטעמי השבת בספר דברים

לאור הקשר שמצאנו בין השבת שבסוף משפטים לבין עשרת הדיברות שבדברים, יש לשאול: האם יש חידוש בספר דברים ואם כן מהו?

נראה, שהחידוש מקופל בשלושה ענינים עקרוניים: ראשית, אין בסוף משפטים (שמות כ"ג יד) 'לא תעשה'. בספר שמות יציאת מצרים מחייבת שבת של מנוחת פועלים בשדה כמצוות עשה, אך לא כאיסור לאו, שהרי האיסור המוחלט נובע מבריאת העולם. בדברים מתקשר מקור הציווי מכח יציאת מצרים לאיסור המוחלט של 'לא תעשה כל מלאכה וכו'". שנית, המלה "כמוך" מגדירה את מנוחת החירות משעבוד העבודה ביום השבת על בסיס של שוויון הערך האנושי שמעבר למעמדות ולערך העבודה. על-כן, מופרדים בספר דברים השור והחמור מן הגר והאמה, ומוכנסים במקום המתאים להם לפני "וכל בהמתך":

בשמות (כ"ג וכן ל"ד): "ששת ימים תעשה מעשיך [בשדה]; בפרק ל"ד: "תעבד" [וביום השביעי תשבת, למען ינוח שורך וחמורך [מנוחת הגוף] וינפש בן אמתך והגר [מנוחת הגוף]".

ובדברים (ה'): "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך. ויום השביעי שבת לה' אלהיך, לא תעשה כל מלאכה אתה, ובנך ובתך, ועבדך ואמתך, ושורך וחמורך וכל בהמתך, וגרך אשר בשעריך – למען ינוח עבדך ואמתך כמוך".

החירות והמנוחה מדורגות מלמטה למעלה על-פי המעמדות השונים בסוף משפטים: בהמה ואחר-כך אדם; עבד ואחר-כך גר – כמו הדירוג המצוי בחלק גדול מן המשפטים עצמם.⁴⁹ בספר דברים יש שינוי: השור והחמור לא יעשו מלאכה, כחלק מן האיסור הכולל, אבל העבד האמה והגר, ינוחו "כמוך".

חידוש שלישי בספר דברים, והוא העיקר: הנימוק של יציאת מצרים כמקור לציווי השבת, הופך להיות כללי ומוחלט: "על כן צִוָּה ה' אלהיך לעשות את יום השבת".

[ה] סיכום

א. השבת היא עדות על בריאת העולם, גם בבראשית, גם בעשרת הדיברות שבספר שמות, וגם במשכן. שבע הוא מספר ראשוני, בלתי מתחלק, והוא שולט על כל הריבוי שנוצר בששת ימי בראשית ומחזירם אל הבורא האחד.

ב. בו בזמן, השבת היא "זכר ליציאת מצרים" הן במובן של השגחת ה' על ישראל תמיד (זיכרון הַזֵּמֶן), והן במובן החירות היסודית של עם ישראל, שה' הוציא משעבוד מצרים, ואסר על כל אחד מאיתנו לשעבד בשבת את עצמו או את

49 בעיקר בפרק כ"א, מפסוק יב, בהדרגה יורדת (!): אדם – עבד – עופרים – בהמה.

זולתו.

- ג. בריאת העולם מופיעה בעשרת הדיברות שבספר שמות כנימוק מוחלט ("על כן בָּרַךְ ה' אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת וַיְקַדְּשֵׁהוּ", שמות כ' י). במקביל, בספר דברים, מופיעה החירות של יציאת מצרים כנימוק מוחלט ("על כן צָוָה ה' אֱלֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת", דברים ה' יד).
- ד. שני נימוקים מוחלטים מסבירים כל אחד את כל השבת כולה, על כל פרטיה, כשני צדדים של מטבע אחד, שכל אחד מהם שלם. אין האדם יכול לקלוט, או לדבר כך – ה' אינו כפוף לחוקי הסתירות שלנו, ורק הוא יכול לומר בבת אחת "זכור ושמור", "מה שאין הפה יכול לדבר ולא האוזן יכולה לשמוע".⁵⁰
- ה. הנס של הַמָּן מוליד את הניסיון, בו שני הצדדים – ישראל והקב"ה – מנסים זה את זה: "לְמַעַן אֲנַסְנֶנּוּ הַלֵּלְךָ בְּתוֹרָתִי אִם לֹא" (שמות ט"ז ד); "וְעַל נִסְתָּם אֶת ה' לֵאמֹר הֲיֵשׁ ה' בְּקִרְבָּנוּ אִם אֵינִן" (שם י"ז ז). רק לציווי של מעמד הר סיני יש תוקף מוחלט וכולל, ועם זה הוא עדיין חל רק על מלאכת האדם הטבעית: "כל מלאכתך", ועל כן אין שם עונש.
- ו. רק במשכן מוגדרת השבת כמקדש הזמן, שאינו נדחה מפני מקדש המקום. לפיכך, שם יש חילול קודש שעליו בא עונש מוות.
- ז. רשימת העבודות שבמשכן (שמות ל"ה ול"ט, בהקבלה) מגדירה שלושים ותשעה דברים לעשותם במלאכת המשכן, ומכאן למדו חז"ל לדרכי עונש והתראה, וקרבן, לארגן את איסורי "מלאכתך" הטבעיים בל"ט אבות מלאכות, לשיטת רבי עקיבא ותלמידיו. המספר 40 מבטא מכלול, ואילו 39 – מבטא צמצום קל.

50 לעיל, הערה 35.